

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ՀԱՅ ԿԱՆԱՅԸ 1988-1990ԹԹ. ՍՈՒՄԳԱՅԻԹԻ և ԲԱՔԿԻ ՈՐՈՒԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀՈՐԱՆՈՒՏՈՒՄ*

Իսկուհի Ավանեսյան

Բանալի բառեր՝ Ադրբեջան, Սումգայիթ, Բաքու, հայ կանայք, իրավունք, բռնություն, բողոք, զոհ, հանրահավաք, վկայություն, ցեղասպանություն, բռնազաղթ, պայքար:

Խորհրդային տասնամյակների ընթացքում Ադրբեջանը հայահալած, Արցախը հայաթափելու հետևողական քաղաքականություն էր իրականացնում տարբեր միջոցներով՝ բնակչության իրավունքները ոտնահարելով, տնտեսական ճնշումներով, խտրական կադրային քաղաքականությամբ և այլ կամայականություններով: Ոգևորված գործողական «վերակառուցման» քաղաքականությամբ՝ արցախահայությունը 1988թ. սկզբներից դուրս ելավ պայքարի՝ Հայաստանի հետ վերամիավորվելու համար: Կենտրոնական և ադրբեջանական իշխանությունները, համոզվելով, որ քաղաքական միջոցներով հնարավոր չէ կասեցնել Արցախում ծավալվող ազատագրական շարժումը, որոշեցին կոպտորեն ոտնահարել համամարդկային իրավունքի բոլոր չափանիշները, ժողովրդական շարժմանը հակադրել բիրտ ուժն ու բռնությունը: Իրականացվեց պետական ահաբեկչություն՝ Սումգայիթում հայերի ցեղասպանություն, որով սկիզբ դրվեց Ադրբեջանի հայության բռնազաղթի առաջին փուլին:

Բաքվից 35 կմ հեռավորության վրա գտնվող Սումգայիթ քաղաքում 1988թ. փետրվարի 26-ից սկսած հակահայկական հանրահավաքները, որոնք գլխավորում էին քաղաքի կուսընթերցողների քարտուղարները [1], վերածվեցին հաշվեհարդարի՝ ուղղված հայերի դեմ: Փետրվարի 27-ից 29-ը ընկած ժամանակահատվածում «Մա՛հ հայերին» կոչով տեղական իշխանությունների աչքի առաջ կատարվեց հայ ազգաբնակչության կոտորած: Նախապես ծրագրված վայրագությունները ուղեկցվում էին հայերի սպանություններով, բնակարանների ավերումով ու թալանով: Առավել դաժան գործողություններ իրականացվեցին հայ կանանց և աղջիկների նկատմամբ, ինչի մասին վկայում են դեպքերի ականատեսները [2]: Այդ սպանողի արդյունքները զարհուրելի էին՝ սպանվածներ, որոնց մեծ մասը խոշտանգումներից ու կտտանքից հետո ողջակիզված, հազարավոր վիրավորներ, հարյուրավոր բռնաբարվածներ, այդ թվում մեծ թվով անչափահասներ:

Պաշտոնական տվյալներով՝ զոհերի թվում էին նաև Էմմա Գրիգորյանը (Մարտակերտի շրջանի Հաթերք գյուղից), Ռազմելա Առուշանյանը, Լյուլա Ավագյանը (Մարտակերտի շրջանի Չլդրան գյուղից), Իրինա Մելքունյանը (Հադրութի շրջանից), Ելենա Բաբայանը, Սեդա Դանիելյանը, Ռաիսա Մելքունյանը, Փիրուզա Մելքունյանը, Թամարա Մեհտիևան, Հերսիլիա Մովսեսովան, Արուսյակ Սահյանը, Նատալյա Վարդանյանը [3]:

Իրադարձությունների ականատես Ռայա Թովմասյանի վկայությամբ ոչ ոստիկանությունը, ոչ շտապօգնությունը, ոչ էլ տեղական վարչակազմը չարձագանքեցին օգնության կանչերին: Նույնիսկ տան բակում կանգնած զինվորները չէին խառնվում այդ իրադարձություններին՝ ասելով, որ իրենք համապատասխան հրաման չունեն [4]: Բազ-

* Հոդվածն ընդունվել է 19.02.19:

Հոդվածը տպագրության է երաշխավորել խմբագրական խորհրդի անդամ, պ.գ.թ., դոցենտ Ն. Բաղդասարյանը:

մաթիվ են նման վկայությունները:

Արցախյան ազատամարտի մասնակից կին-ազատամարտիկ Սիրանուշ Առուշանյանը, ով Սումգայիթի ողբերգության ականատեսն է եղել, վկայում է.

«Ես Սումգայիթում տեսա հայ կանանց, աղջիկների, տղամարդկանց, պապիկների ու տատիկների, մանուկների, անզամ հղի կանանց գազանային սպանությունները, նրանց կենդանի-կենդանի վառելը, մեծերին ու փոքրերին լուսամուտներից դուս նետելը և նման շատ ու շատ գազանություններ: Ես ականատես էի էմմա Գրիգորյանի, Իրինա Մելքունյանի, նրա հոր և մոր, երկու եղբայրների ու շատ շատերի գազանային սպանությունների» [5]:

Ակնհայտ էր, որ հայերի ցեղասպանությունը Սումգայիթում նպատակ էր հետապնդում կանխել Արցախյան ազատագրական պայքարի տարածումը:

Կարինե Մելքունյանը, ով Սումգայիթյան ջարդերի ժամանակ իր ընտանիքի հինգ անդամների էր կորցրել, փաստում է, որ ադրբեջանցի ջարդարարները նախօրոք պատրաստվել, զինվել և իրենց ծեռքերում են ունեցել հայ ընտանիքների ցուցակները՝ ըստ բնակության հասցեների: «Նրանք բարձրախոսներով մեր անուններն էին կանչում, դաժանաբար սպանում ու վառում մեր հարազատներին և մտերիմներին ուստիկանության ու խորհրդային զինվորների աչքի առաջ, որոնք չէին խառնվում այդ վայրագություններին՝ ասելով, թե համապատասխան հրաման չունեն...», - վկայում է Կարինե Մելքունյանը [6]:

Միայն փետրվարի 29-ի գիշերը երեք օր ուշացումով, միութենական կենտրոնական իշխանությունները զորք մտցրին Սումգայիթ: Մեծ դժվարությամբ հաջողվեց դադարեցնել արյունահեղությունը և քաղաքից դուրս բերել ողջ մնացած հայերին: Սումգայիթի 18 հազար հայ բնակչությունը մի քանի օրում հեռացավ քաղաքից: Ավելի քան 3 հազար փախստականներ հաստատվեցին Չայաստանում, իսկ մնացածները պատուպարվեցին աշխարհի տարբեր անկյուններում:

Պաշտոնական տվյալներով տանջամահ էր արվել 32 մարդ, խոշտանգվել ու ծանր վիրավորվել ավելի քան 200 հոգի [7]: Մինչդեռ բրիտանացի հետազոտող Թոմաս դե Վաալը իր «Սև այգի. Չայաստանն ու Ադրբեջանը խաղաղության և պատերազմի միջև» գրքում գրում է. «Եթե ուշադրություն դարձնեք մահվան մասին տրված բժշկական վկայականների գրանցման համարներին, ապա կտեսնեք, որ այդ օրերին դիտարկվողներում գրանցված է եղել առնվազն 115 մահ... Բնական մահերի նման քանակությունը բացառվում է թեկուզ այն պատճառով, որ նախորդ երկու ամիսներին գրանցվել է ոչ ավելի, քան 72 մահ» [8]: 1988թ. գարնանը Չայկոմկուսի կենտկոմում ստացված մի փաստաթղթում նշվում է, որ Սումգայիթում սպանվել է ոչ թե 26 կամ 32, այլ ավելի քան 400 հայ և խեղվել ու տուժել է մոտ 1000 մարդ, որոնց շարքում մեծ թվով կանայք, ծերունիներ և երեխաներ: Յետքերը թաքցնելու համար դիակները տարվել են Բաքու, հանրապետության այլ քաղաքներ կամ էլ նետվել են ծովը: Փաստերը խոսում են այն մասին, որ արյունալի շարասյունը նախօրոք մտածված և կազմակերպված եղել է Ադրբեջանի վերադաս իշխանության ղեկավարների կողմից [9]: Ջարդարարներից պատասխանատվության ենթարկվեց միայն 94 մարդ, և նրանցից միայն մեկի նկատմամբ մահապատիժ դատավճիռ կայացվեց: Մնացածներին ներկայացվեցին սպանությունների, բռնաբարությունների, ջարդերի և այլ մեղադրանքներ, ընդ որում, առանց բացառության, բոլոր դեպքերում հանցագործության հիմնավորումն անվանվեց «խուլիգանական գործողություն»:

Ցանկացած հակամարտություն գրկանք է կանանց համար, առավելապես երբ կռվի դաշտը հարազատ հողում է, սեփական տան մատույցներում: Այս դեպքում արդեն կնոջ հոգեկան տառապանքներին գումարվում է մարմնական բռնությունների ենթարկվելու վտանգը:

Սումգայիթում առավել սադիստական գործողություններ կիրառվեցին հատկապես կանանց նկատմամբ:

Սումգայիթյան ոճիրը վճռական ազդեցություն ունեցավ շարժման հետագա ըն-

թացքի վրա: Այն ավելի համախմբեց համազգային նպատակների իրագործման գաղափարի շուրջ և Հայաստանում, Արցախում վերսկսվեցին բազմափուլային բազմափուլային քաղաքական քննարկումները, որի մասնակցները պահանջում էին նաև քաղաքական գնահատական տալ սույն ժամանակների իրադրություններին և պատժել հանցագործներին:

Հատկանշական էին 1988թ. մարտի 6-ին և մարտի 8-ին Ստեփանակերտի հուշահամալիրում Սույն ժամանակների նախատակների հիշատակին նվիրված սգո հանրահավաքները, որտեղ ելույթ ունեցան նաև ժամանա Գալստյանը, Ռոզա Սարգսյանը, Արզիկ Մխիթարյանը, Նադյա Բաղդասարյանը, Սվետլանա Պետրոսյանը: Նրանք դատապարտեցին սույն ժամանակների սպանող ու պահանջեցին հանցագործներին դատական պատասխանատվության ենթարկել [10]:

Սույն ժամանակների ցեղասպանությունը լուրջան մատնելու քաղաքականությունը, նրան ծնունդ տված պատճառների քողարկումը և նրա կազմակերպիչների անպատիժ թողնելը հնարավոր դարձրին, որ աղբյուրներից հանրապետության ողջ տարածքով մեկ իրականացնեն էթնիկ զտումներ, որոնք էլ իրենց զագաթնակետին հասան 1990թ. հունվարին Բաքվում կազմակերպված արյունալի օրերին:

Հակահայկական հիստերիայի մոլուցքով բռնկված Ադրբեյջանի ժողովրդական ճակատ կուսակցությունը (ԱժԾԿ), հանրապետության իշխանությունների հետ միասին, 1990թ. հունվարի 13-ին Բաքվում կազմակերպեցին հայ բնակչության ջարդեր, որոնք տևեցին մեկ շաբաթ [11]: Այդ օրերին Բաքվի փողոցներում վիստում էին ազգայնական ակտիվիստները: Հայտնի ճշմարտություն է, որ անպատժելիությունը ծնունդ է տուր հանցագործություններ: Մարդկանց մետում էին վերին հարկերի իրենց բնակարանների պատշգամբներից, ամբոխը հարձակվում և երկաթյա ձողերով, դանակներով սպանում էր հայերին, բռնաբարում կանանց, զավթում նրանց բնակարանները, ունեցվածքը [12]: Չուտ ազգային պատկանելության համար տեղի շուրջ 400 հազարանոց հայ համայնքը ենթարկվեց բռնությունների, կոտորածի ու բռնատեղահանվեց քաղաքից:

Ջարդերից հայերը մազապուրծ էին լինում՝ թողնելով ամեն ինչ, ապաստան գտնելով Հայաստանում, Արցախում, ինչպես նաև այլ երկրներում: Դեպքերի ակնաստես Նելլի Դուկասյանը վկայում է. «Ես իմ տան պատուհանից թաքում մայում և տեսնում էի, թե ինչ է կատարվում փողոցում. խարույկներ էին վառում, թալանում հայերի ունեցվածքով բեռնված մեքենաները... Մարդկանց և նրանց կահկարասին մետում էին բարձրահարկ շենքերից, դա սարսափելի տեսարան էր: Երբ մենք խնդրում էինք զինվորների օգնությունը, նրանք ասում էին, որ հրաման չունեն...» [13]: Այդ ողբերգական իրադարձությունների հորձանուտում հայտնված կանանց վկայություններում բազմաթիվ են ջարդարարների վայրագությունների մասին փաստերը:

Բաքվի հունվարյան դեպքերից փրկված Ռայա Հարությունյանը, խոսելով կատարվածի մասին, վկայում է, թե ինչպես հունվարի 14-ին իր տուն ներխուժեցին 25-30 հոգի: Դանակներով զինված՝ փող պահանջեցին: Մերժում ստանալով՝ նրանցից մեկը ծիծաղելով ասաց. «ատամներդ կհանենք»: Այնուհետև սկսեցին քաշքշել, ծաղրել և սպառնալ: Բարբարոսների ծեռքից փրկվեցինք ռազմական ուսումնարանի ռուս սաների օգնությամբ [14]:

Ըստ միջազգային իրավապաշտպան կազմակերպությունների, տարբեր գնահատականների զուտ ազգային պատկանելության համար բռնություններին զոհ է գնացել ավելի քան 400 հայ, այդ թվում՝ կանայք [15]: Նրանցից շատ շատերի մասին նույնիսկ տեղեկություններ չկան: Հայտնի չէ, թե որտեղ են թաղվել և քանի հոգի են նրանք՝ անհայտ կորածները, սպանվածները, հրկիզվածները և պատշգամբներից նետվածները:

Այդ ողբերգական իրադարձությունների ժամանակ, եթե կանանց մի մասը դեպքերի զոհ դարձավ ու դաժանաբար սպանվեց, ապա մյուս մասը ենթարկվեց ծեծի, անարգանքի, թալանի, ու վտարվեցին սեփական տներից: Բաքվում սպանվածների թվում էին Լենա Բադալյանը, Ջարվարդ Փաշայանը, Նորա Գրիգորյանը, Շուշանիկ Հարություն-

վան և շատ ուրիշներ: Բռնագաղթվածներից շատ շատերը Երևան հասան ծեծված, ծանր վիճակում: Նրանցից ոմանք՝ այդ թվում Սիրանուշ Առաքելյանը, Սոֆիա Բադայլանը, Աննա Գաբրիելյանը, Վառվառա Դողդիսանյանը, Նինա Կասպարովան, Անյա Մակարովան, Արուսյակ Մարկոսյանը, Սիրանուշ Մանուկովան, Արաքսյան Սկրտչյանը, Մաթենիկ Սարգսյանը, Աննա Սարկիսովան, Աննա Օսիպյանը, Լուսիկ Սարմակալյանը մահացան Երևանի հիվանդանոցներում[16]:

Ձոհվածների ճշգրիտ թիվն անհնար է պարզել, քանի որ որևէ հետաքննություն չանցկացվեց:

Խաղաղ բնակիչների ջարդերն ու սպանությունները շարունակվեցին մինչև հունվարի 20-ը, երբ քաղաք մտան խորհրդային բանակի ստորաբաժանումները: Եթե Սում-գայիթում խորհրդային զորքերը «ուշացան»՝ 3 օրով, ապա Բաքվում՝ մի ամբողջ շաբաթով: Ձինվորականները քաղաք մտան միայն այն ժամանակ, երբ այնտեղ գրեթե հայ չէր մնացել: Ադրբեջանի իշխանությունները տեղի ունեցածը փորձում էին ներկայացնել պարզապես մասսայական անկարգություն: Մինչդեռ սպանությունները, կողոպուտները, բռնաբարությունները, ահաբեկումները հստակ պլանավորված էին:

Բաքվի «սև հունվարը» դատապարտեց Ելենա Բոները, ով դեպքերի կապակցությամբ տված իր հայտարարության մեջ ասաց. «Ինչո՞ւ երկիրը կենտրոնական հեռուստատեսությամբ չտեսավ Սումգայիթի մասին ֆիլմը: Ինչո՞ւ մենք չիմացանք՝ դատապարտվեցի՞նք արդյոք Սումգայիթի, Բաքվի և այլուր կազմակերպված ջարդերի մասնակիցները: Ովքե՞ր և որտե՞ղ նրանց դատեցին... Ինչո՞ւ, երբ գրեթե միլիոնանոց հակահայկական հանրահավաքներ էին անցկացնում Բաքվում, իբր թե հայերը կտրում են թուփխանայի սուրբ անտառակը, երկրում և Ադրբեջանում ցույց չտվեցին այդ վայրը: Բոլորն էլ կտեսնեին, որ ոչ մի անտառակ էլ չկա»[17]:

Բաքվի ջարդերի ժամանակ կանանց դեմ իրականացված ոտնձգությունների մասին է վկայում նաև ՀՀ պատվիրակության գեկույցը, որը 1997թ. հուլիսի 17-25-ը ներկայացվել է ՄԱԿ-ի Կանանց դեմ խտրականության վերացման կոմիտեի 17-րդ նստաշրջանի ժամանակ, որում ասվում է. «1990թ. -ի հունվարին 5 օրվա ընթացքում Ադրբեջանի մայրաքաղաք Բաքվում սպանում, տանջում, կողոպուտում և նվաստացնում էին հայկական համայնքի ներկայացուցիչներին: Հղի կանայք և երեխաները ենթարկվում էին սեռական ոտնձգությունների, մանկահասակ աղջիկներին պատվազրկում էին ծնողների ներկայությամբ, նրանց մեջքի վրա խարանդ էին քրիստոնեական խաչ, մարդկանց հետապնդում էին միայն նրանց քրիստոնեական հավատի համար»[18]:

1990 թվականին Բաքվում կատարվածը ցեղասպանություն է, որը կատարվեց խաղաղ բնակչության հանդեպ զուտ իրենց ազգային պատկանելության համար: Կատարվածի համար ոչ ոք պատասխանատվության չի ենթարկվել, տուժածներից ոչ ոքի չեն հատուցել ոչ բարոյական, ոչ էլ նյութական առումով:

1988-1990թթ. ադրբեջանական իշխանությունների իրականացրած հայերի զանգվածային ջարդերի հետևանքով վտարանդի դարձավ Ադրբեջանի ողջ հայկական համայնքը՝ առնվազն կես միլիոն մարդ: Կոտորածները ոչ այլ ինչ էին, քան պատասխանը Լեռնային Ղարաբաղի հայ բնակչության խաղաղ ցույցերի, որոնցով պահանջվում էր իրականացնել ինքնորոշման սահմանադրական իրավունքը:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. http://masters.armeniansgenocide.am/content_images/file/Yndunelutyun/17____.pdf
2. Шахмурадян С., Сумгаитская трагедия в свидетельствах очевидцев. Кн. 1, Ереван 1989, стр. 12:
3. Նույն տեղում, стр. 14.
4. «Նովոստի Արմենիա», 24 փետրվարի, 2001:
5. Աղաջանյան Հ., Հաթերք, Պատմությունը հնադարից մինչև մեր օրերը, Ստեփանակերտ, 2012, էջ 449:
6. Шахмурадян С., указ. работе, стр. 14:
7. Улубабян Г., Золян С., Аршакян А., Сумгаит... Геноцид... Гласность?, Ереван, 1989, стр. 18,19.
8. Де Ваал Томас, Черный сад. Армения и Азербайджан между миром и войной, Москва, 2014, стр. 54.
9. Մինասյան Է., Հայոց պետականության քառորդ դարը 1991-2017, Երևան. 2018, էջ 30-31:
10. Արցախի հանրային հեռուստատեսության արխիվ «Թերթելով պատմության էջերը» /սկավառակ/:
11. Томас Де Ваал, указ. кн., стр. 142.
12. «Խորհրդային Հայաստան», 23 հունվարի 1990:
13. Հակոբյան Թ., Կանաչ ու Սև Արցախյան օրագիր, Երևան-Ստեփանակերտ, 2008, էջ 93:
14. Մովսեսովա Ի., Հովնանյան Ա., Բաքվի ջարդերը, Երևան, 1992, էջ 219:
15. «Առավոտ», 20 հունվարի, 2015:
16. Մովսեսովա Ի., Հովնանյան Ա., էջ 112:
17. “Коммунист”, 18 августа 1990.
18. «Նովոստի Արմենիա», 18 հունվարի, 2010:

ԱՄՓՈՓԱԳԻՐ

**Հայ կանայք 1988-1990թթ. Սոււմգայիթի և Բաքվի ոճրագործությունների հորձանուտում
Իսկուհի Ավանեսյան**

Համազգային պայքարը ճնշելու նպատակով Ադրբեջանը դիմեց վայրագ բռնությունների: Պետական մակարդակով իրագործվեց ցեղասպանություն, ջարդ Ադրբեջանի Սոււմգայիթ և Բաքու քաղաքներում: Առավել դաժան գործողություններ իրականացվեցին հայ կանանց նկատմամբ՝ նվաստացում, տանջամահ անել՝ հենց հարազատների աչքի առաջ: Այդ ողբերգական իրադարձությունների հորձանուտում հայտնված կանանց վկայություններում բազմաթիվ են ջարդարարների վայրագությունների մասին փաստերը: Սանձազերծված բռնությունների առթիվ բողոքի ձայն բարձրացնող կանայք պահանջեցին պատժել հանցագործներին: Չնայած հակառակորդի ճնշումներին՝ կանայք դիմակայեցին բոլոր մարտահրավերներին և իրենց նշանակալի դերը ունեցան Արցախի ազգային-ազատագրական պայքարում:

РЕЗЮМЕ

Армянские женщины в водовороте
Сумгаитских и Бакинских преступлений
1988 – 1990гг.
Искуи Аванесян

Ключевые слова: Азербайджан, Сумгаит, Баку, армянские женщины, права, насилия, жалобы, жертвы, митинги, доказательства, геноцид, депортация, борьба.

Для подавления нац. борьбы Азербайджан применил жестокие насильственные меры. На государственном уровне был совершен геноцид армянского населения в азербайджанских городах Баку и Сумгаит. Наиболее жестокие действия были совершены в отношении армянских женщин: унижения, пытки, часто в присутствии их родных. Множество женщин, оказавшихся в омуте этих трагических событий, свидетельствуют о бесчисленных зверствах погромщиков. Женщины выразили свой протест против безнаказанного насилия, потребовав наказать преступников. Несмотря на давление противника, женщины сумели противостоять всем вызовам и сыграть значительную роль в национально-освободительной борьбе Арцаха.

SUMMARY

The Armenian Women in the Vortex of Sumgait and Baku Crimes during 1998-1990
Iskuhi Avanesyan

Keywords: Azerbaijan, Sumgait, Baku, Armenian women, rights, violence, complaints, casualties, meetings, evidence, genocide, deportation, battle.

In order to suppress the national struggle, Azerbaijan undertook ferocious violence. The massacres in Azerbaijani cities Baku and Sumgait were realized on the state level. The most severe cruelties were towards the women – humiliation, tortures in presence of relatives. There exist numerous facts of violences from testimonies of women who were in those tragic events. Because of rampant violences, the protesting women claimed to punish criminals. Despite the pressures of the enemy, women resisted challenges and had their significant role in the Artsakh national struggle.